

МРНТИ 16.21.65

А.Үдербаев

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

КӨРНЕКІ МАТЕРИАЛДАРДЫҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТЕРДЕГІ БЕРІЛУ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада дәйектеме материалдардың қызметі, жалпы сипаты қазақ лексикографиясындағы орны қарастырылады. Мақалада түсіндірме сөздікті құрастыру, толықтыру, редакциялау барысында байқалған тәжірибені ескеріп, иллюстрация беруде бұрын ескерілмей келген тұстарын, кейбір қызықты деректермен назар аудартып, оны жетілдіре түсу көзделген.

Тірек сөздер: дәйексөз, дәйектеме материал, түсіндірме сөздік, тіл, сөйлеу, көрнекі материал, карточка, дәйектемелік корпус.

А.Үдербаев

Старший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОДАЧИ ИЛЛУСТРАТИВНОГО МАТЕРИАЛА В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. В статье рассматривается деятельность, общий характер цитируемых материалов, их место в казахской лексикографии. В статье предлагается рассмотреть опыт составления, дополнения, редактирования толкового словаря, обратить внимание на некоторые интересные факты, которые ранее не были учтены в подаче иллюстраций и усовершенствовать их.

Ключевые слова: цитата, цитируемый материал, толковый словарь, язык, речь, иллюстративный материал, карточка, цитирующий корпус.

A.Uderbaev

Senior Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

THE CHARACTERISTIC OF PRESENTATION OF ILLUSTRATIVE MATERIAL IN EXPLANATORY DICTIONARIES

Annotation. The article considers the importance of illustrative materials in explanatory dictionaries of the Kazakh language. Considering drawbacks in compilation, addition and

edition of the explanatory dictionary and insufficient use of illustrative material, it is proposed to increase and improve the illustration of interpretation of language facts by interesting data from various cultural-historical and newspaper texts.

Keywords: citation, cited material, explanatory dictionary, language, speech, illustrative material, card, quoting corpus.

Сөздіктерде иллюстрациялық материалдардың түсіндірмемен бірге берілуі міндетті болмағанымен, түсіндірме сөздіктердегі олардың орны, атқаратын қызметі маңызды. Сөз бен сөз тіркесінің мағынасын ашуда дефинициясымен қатар, оны толықтырып, сол тілдік бірліктің мазмұнын аша түсетін бірден-бір материал мысал ретінде көркем әдебиеттен, баспасөзден, ғылыми мәтіннен алынған сөйлем болып табылады. Иллюстрациялық материал деп отырғанымыз мағынасы ашылып отырған сөздердің немесе сөз тіркестерінің түсіндірмесінен кейін көркем, ғылыми, публицистикалық, діни әдебиеттерден, т.б. дереккөздерден алынған, сол сөздің қолданылу өрісін көрсететін дәйексөздер (цитаталар).

Дәйексөз – орыс тілінде цитата [лат. *citare* ат қою] мәтіннен сөзбе-сөз алынған үзінді дегенді білдіреді. Сөздіктегі иллюстрациялық материалдарды лексикография маманы, проф. М.Малбақов *дәйектеме материал* (иллюстративный материал, illustrations of usage/ verbal illustration) деп атап, «лексикографиялық тезауруста: негізгі қызметі сөздік тұлғаның мазмұнын ашу болып табылатын сөздік мақаланың ішінде орналасқан дәйексөздерден, айтылым үлгілерінен, фразалардан, сөздік мақаланың жанындағы сызбалардан, суреттерден тұратын көрнекі мысалдар түрінде берілетінін» [1, 69], көптомдық түсіндірме сөздіктегі дәйектеме материалдар құрамында көркем әдебиет үлгілерінен алынған мысалдар мен авторлық қолданыстар болатынын атап көрсетеді.

Дәйектеме материалдар өткен ғасырдағы қазақ лексикографиясында *цитат(а)* – *мысал, мысал – цитат(а)* түрінде қолданылды. Цитат-мысалдар сөздің қолданыстағы мағыналық, стильдік аясын түсіндіру үшін әрі қосымша, әрі көмекші материал болып есептеледі. Сөздікке алуда «оларға төмендегідей талаптар қойылды: а) белгілі бір сөздің (сөз тіркесінің) тілімізде қолданылатындығына нақтылы айғақ және оның сөздікке алынуына орынды (занды) таяныш болу; ә) сөздің (сөз тіркесінің) әртүрлі мағынасын, мағыналық реңкін ашып, оны топтастырып жіктеуге дәлел болу; б) сөздің қолданылу аясын көрсетіп, оған қойылған этимологиялық, стильдік белгілер мен грамматикалық сипаттамаларды дәлелдеу үшін көмекші материал беру; в) сөздікке алынған әрбір мысал-цитаттың мазмұны ұстамды, көлемі ықшамды, бас-аяғы жинақты, ұтымды болу» [2, 43].

Дәйексөздің сөздіктегі қызметін, оны берудегі мақсатты он томдық түсіндірме сөздікке бастан-аяқ қатысқан ғалым Б.Қалиев, сөзге мейлі анықтама берілсін, мейлі оның баламасы немесе аудармасы келтірілсін, тіпті болмаса стильдік белгілер қойылсын – бәрібір сөздіктегі атау сөздер мен мағыналар тілден, көркем әдебиеттерден алынған мысалдармен қамтамасыз етілуге тиісті. Әйтпесе сөздің мағыналары мен мәтіндегі қолданыстары ашылмай қалады. Сондықтан сөздің мағыналары саралағаннан кейін оларға міндетті түрде әдебиеттерден мысалдар беріледі деп түсіндіреді. Ғалымның анықтауынша, «ол мысалдар мынандай қызметтер атқарады: 1) сөздің немесе оның мағынасының тілімізде бар екендігін растайды; 2) Сөз мағынасын дәлелдейді немесе оны айқындай, аша түседі; 3) Сөздің немесе тұрақты сөз тіркесінің тілден (язық) сөйлеуге (речь) ауысқандығын (қолданысқа түскендігін) көрсетеді; 4) Сөз немесе оның мағынасы белгілеп отырған зат, ұғым туралы қосымша хабар береді; 5) Сөйтіп, сөздіктің танымдық қасиетін арттырады. Сондай-ақ, 6) сөздікке алынған мысалдардан сөздікті жасаушылардың идеологиялық,

саяси және тәрбиелік көзқарастан да, білім деңгейлерін де байқау қиын емес; 7) мысалдар арқылы сөздердің қолданылуы мен тіркесе алу қабілеттерін де, тіркесу тәсілдері мен формаларын да, қала берді, сөйлемнің синтаксистік құрылымын да көруге болады [3, 337-338].

Дәйектеме материалдардың қызметі, жалпы сипаты қазақ лексикографиясында қысқаша алғанда осылай қарастырылады. Мақалада түсіндірме сөздікті құрастыру, толықтыру, редакциялау барасында байқаған тәжірибемізбен бөлісіп, біз де иллюстрация беруде бұрын ескерілмей келген тұстарын, кейбір қызықты деректермен назар аудартып, оны жетілдіре түсуді көздедік.

Негізінен иллюстрациялық материалдарды тиісінше пайдалануға бұрынғы шыққан қазақ тілінің екі томдық, кейінгі он томдық түсіндірме сөздіктерінде мән берілгендігі байқалады. Сөздік жасау барысында көптеген әдебиеттерден үзінді-лер, мәтіндер, карточкалар әзірленген. Мәселен, он томдықты айтар болсақ, акад. А.Бсқақовтың сөз соңында «Сөздердің қазақ тілінің бүгінгі қолданысында бар екендігін дәлелдеу үшін 1089 автордың 2597 кітабынан, 180 жеке кітап пен жинақтан, 12 аударма әдебиеттен, 17 оқулықтан, 14 журнал мен 7 газеттен – барлығы 2827 жазба нұсқадан жалпы саны 250 мыңға жуық мысал-үзінділер келтірілген» деп көрсетіледі [4, 500]. Сонымен қатар, бұл материалдар институттың картотекалық базасы негізінде жасалған. Проф. Б.Қалиевтің көрсетуінше, институттың картотекалық қорында 5 000 000 карточка жинақталған екен.

Біз сөз етпекші он бес томдықта да осы материалдар кеңінен пайдаланылып, өзге де көркем, ғылыми әдебиеттерден, баспасөз беттерінен, түрлі сөздік, энциклопедиялардан мысалдар қамтылды. Көрнекі мысалдар алынған негізгі әдебиеттердің тізімі бірінші және он бесінші томның соңында толықтырылып берілді, ендігі бұл дереккөздердің қайсысын қалай пайдаланып, жүйелі түрде жұмыс жүргізілгені туралы нақтылап көрсетсек.

Алдымен осы материалдарды сөздікке пайдалану үшін жиналған карточкалар компьютерге түсіріліп, іштей жүйеленіп, электронды нұсқасы дайындалады. Он бес томдықтың бас редакторы, проф. Н.Уәлидің соңғы томдағы көрсеткен мәліметтері бойынша, «сөзгізбелік бірліктерді саралау, талдау барысында Сөздікте 600 000 мыңға жуық дәйексөзден (цитата) тұратын дәйектемелік корпус жасалды» делінген [5, 821].

Сөздіктегі материалдарды нақтылай түссек, одан да көптеу болатыны белгілі. Оның дәл санын алдағы уақытта компьютерлік бағдарламалар негізінде көрсету мүмкін бола жатар. Сөздік құрастыру жұмысында сол сөздің мәтін ішіндегі қолданысын көрсететін әдебиеттерді таңдап алу, ондағы материалдарды сұрыптап пайдаланудың қысқаша механизмін (сөздікке қамтылған материалдарды жүйелеп, сөз жинаудың) былайша сипаттауға болады. Бұл арқылы мысалдардың көлемінен гөрі сөздіктердегі әдебиеттерді топтай отырып жүйелесек, материалдар жинаудағы мақсат, бағытты көруге болады.

Алдымен он бес томдықта өз кезіндегі саяси себептерге байланысты бұрынғы шыққан он томдыққа қамтылмаған ақын-жазушылардың шығармаларына көңіл бөлу керек болды. Бұл асыл мұрамызды қайта жаңғыртып, көпшілікке таныстыру мақсатында, әрі оларды пайдалану арқылы сөздіктің маңызын арттырудағы аса қажет дүниелер екендігі түсінікті. Осы мақсатта редакция алқасының ұйғаруымен А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ә.Бөкейханов, М.Шоқай, Х.Досмұхамедұлы, Т.Шонанов, Қ.Кемелгерев, т.б. Алаш зиялыларының еңбектерінен материал жинастырылды.

Алғашқыда құрастырушы-авторлар әр автор бойынша сөздер, тұрақты тіркестерді жинап бастағанымен, оның көлемі аздық еткендіктен, ақын-жазушылардың кітаптарын жаппай жинастырып, бастан-аяқ сканерлеп, компьютердің көмегімен мысалдардың

электронды нұсқалары әзірленді. А әрпінен Я әрпіне дейінгі сөздер сөйлемімен бірге алынып, тізімі жасалды. Сөздікте авторлардың шығармаларынан мысалдар көп берілу себебі де содан. Бұдан сөздіктің сапасы артпаса кемімейді деп есептелді. Осыған қоса бұрынғы он томдыққа қамтылған қазақ классиктері М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Т.Жароков, Ғ.Мұстафин, Т.Ахтанов, І.Есенберлин, Қ.Аманжолов, Ә.Тәжібаев т.б. ақын-жазушылар мен олардың кейінгі шыққан туындыларынан да көптеген мәтіндер толықтырылды. Әсіресе М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, С.Жиенбаев, С.Мәуленов, Ж.Нәжімеденов, М.Шаханов, Т.Молдағалиев, Ж.Жақыпбаев, К.Салықов т.б. ақын-жазушылардан материалдар көптеп қамтылды.

Сонымен жүйелеп көрсетер болсақ, сөздікке қамтылу тиіс деген тілдік бірліктерді мына тәртіппен көрсетуге болады:

- жалпы он томдыққа енбей қалған сөздер мен сөз тіркестері;
- көне, сирек қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері (архаизм, тарихи сөздер т.б.);
- кенестік идеологияға байланысты енбеген діни лексика, фразеологиялық бірліктер;
- тәуелсіздік жылдарында қолданысқа енген ісқағаздары, дипломатиялық қатынасқа байланысты атаулар, саяси лексика, жаңа сөздер, терминдер;
- кейіннен енген және бұрынырақ қолданыста болған кірме сөздер, сөз тіркестері;
- ғылым салалары, түрлі мамандыққа қатысты терминдер, кәсіби лексика;
- халық тілінен, жергілікті тіл ерекшеліктерінен жинақталған әлеуеті жоғары қарапайым, жергілікті, сөйлеу тілінің бірліктері;
- кейінгі зерттеулердің нәтижесі ретінде жарық көрген қазақ лексикографиясындағы жаңа еңбектер болып табылатын аймақтық, синонимдер, этнографиялық және т.б. сөздіктердегі, энциклопедиялардағы тілдік бірліктер.

Он бес томдыққа қамтылған лексика-фразеологиялық бірліктерді жіктеп, талдай отырып, көрсетілген тізімді бұдан әрі кеңітіп, толықтыра түсуге болады. Мақалада негізгі деп тапқан топтарды көрсетуге тырыстық. Көрсетілген сөз бен сөз тіркестерін қамту үшін негізгі деген материалдар, дереккөздер белгіленді. Олардың өзін төмендегідей топтап көрсетуге болады.

Жоғарыда тізімде берілген сөздерді, топтап қысқаша айтқанда, мына дереккөздерден алынды деуге болады:

- он томдыққа енбеген немесе туындылары аз қамтылған жырлар, сүлейлерден Омар Шораяқ, Шал ақын, Ғұмар Қараш, Ақмолла Мұхамедиярұлы, Дулат Бабағайұлы, Әсет Найманбайұлы, Ақыт қажы Үлімжіұлы, Кенен Әзірбаев т.б.
- бүгінгі заманның ақын-жазушыларының шығармаларынан;
- ақын-жырлардың шығармаларымен қатар эпостардан, тарихи жырлардан, қазақ әдебиетіндегі көлемді жинақтар (Бес ғасыр жырлайды, Жеті ғасыр жырлайды, Екі мың жылдық дала жыры, Алдаспан, Қара өлең т.б.);
- алғашқы қазақ басылымдары: «Дала уәлаяты газеті» (ДУГ), «Түркістан уәлаяты газеті» (ТУГ), «Қазақ», «Айқап», «Абай»;
- публицистикалық материалдар, газет-журналдар, «Зерде», «Жұлдыз», «Парасат», «Жалын», «Ақиқат» сияқты ғылыми-көпшілік, танымдық журналдар;
- бұрынғы «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас» сияқты газеттермен қатар кейінгі «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш», «Айқын», «Түркістан», «Ана тілі», «Дала мен қала», «Президент және халық», «Алаш айнасы» газеттері мен олардың электронды нұсқалары берілген сайттар.
- түрлі энциклопедиялар, ҚСЭ, ҚҰЭ, Шаңырақ, Ислам энциклопедиясы, Түркістан, Батыс Қазақстан энциклопедиясы, Ислам энциклопедиясы, Қазақ тілі энциклопедиясы,

Тіл білімі сөздігі, Қазақ әдебиеті терминдерінің сөздігі, Заң терминдерінің сөздігі, Философиялық сөздік, Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, Синонимдер сөздігі, Орфографиялық сөздік т.б. Бұл дереккөздер сөздікті энциклопедиялық мәліметтермен толықтырды.

- ғылым салалары бойынша жарық көрген әдебиеттер, энциклопедиялар, педагогика, психология, экономика, машинажасау, қаржы, т.б. салалық сөздіктер;

- редактор, арнаулы редакторлар өз ынтасымен бірқатар жазушылардан материалдар жинады.

Сөздікке материалдар жинауды бас редактор қай автордан, қандай әдебиеттерден материалдардың аз-кемдігін өзі қадағалап, жетіспейтін тұстарын көрсетіп, кеңес беріп, кейіннен материал жию ісі жалғасып жатты. Мақала авторының тарапынан да біраз дереккөздерден иллюстрация жиналып, сөздікке енгізілгенін айта кеткіміз келеді.

Мәселен, бір сөздің түсініктемесін беруде сөздің сипатына, болмысына қарай мысалды сұрыптап қолданған дұрыс. Бұл ұстаным сөздікте түбегейлі сақталмаса да, арнаулы редакторлар тарапынан ескеріліп отырды. Он бес томдықтың 1-томындағы сөздіктің құрамы мен құрылысы сөз етілген деген бөлікте жауапты редактор көрнекі мысалдарға тоқталып өтеді. Онда «сөздікте берілген сөз мағыналары мен мағыналық ренктердің барлығына көрнекі мысалдар беріледі. Бұлар сөздің мағынасын түсіндірудің қосымша тәсілі болып табылады. Көрнекі материалдар сөздің қай стильде, қандай орында қолданылатынын аңғартып, стильдік белгілерді «растап», «мақұлдап» тұруы тиіс» [6, 17] делінген. Мәселен, *банк, инвестиция, жұптұяқтылар, ваучер, асбұршақ, дуализм*, тағысын тағы терминдік сипаттағы сөздерге кез келген әдебиеттен емес, мысалды мүмкіндігінше ғылым салаларымен байланысты осы сөздер жиі қолданылатын ғылыми, салалық әдебиеттен алуға мән берілді. Мысалы:

БАНКНОТ [ағыл. *bank-note*] зат. қаржы. *Айналымда ақша орнына жүретін пайызсыз банк билеті, қағаз ақша.* Асыл металдарға айырбасталмайтын, қазынашылық әдетте, бюджет тапшылығын жабу үшін шығаратын қазына билеттерінің *банкноттан* өзгешеліктері бар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ГАММА-ТЕРАПИЯ зат. мед. *Гамма сәулесімен емдеу.* Гамма сәулесімен (*гамма-терапиясы*) емдеудің негізгі принципі бірнеше жерде айқыш-ұйқыш сәулелендіру болып келе береді (Р.Сәтбаева, Өнеш пагі).

ДЕПОРТАЦИЯ [лат. *deportatio*] зат. заң. *Кейбір мемлекеттерде авторитарлық саяси режимдер кезінде орын алған заңсыз жерсін аудару шаралары.* Депортация – халықтар жаңа қоныстанған жерлерде қатал тексеруден өтіп тұрады, олар рұқсатсыз ешқайда бара алмайды (ҚҰЭ).

ДУРАЛЮМИН зат. хим. *Дуралюминий (құрамында 2,2–5,2% мыс, 0,2–2,7% магний негізіндегі қорытпалардың жалпы аты).* Дуралюминий Д1, Д16 маркалы түрлері кең тараған (ҚҰЭ).

КИНЕМАТИКА [грек. *kinema (kinematos)* қозғалыс] зат. физ. *Дене қозғалысын геометриялық жағынан қарастыратын механиканың бөлімі.* Механиканың денелер қозғалыстарын, олардың пайда болу себептерін қарастырып, зерттейтін бөлімі *кинематика* деп аталады (Физика курсы).

АСБҰРШАҚ зат. өс. <лат. *Pisum*> *Гүлі ірі, бұршақтар тұқымдасына жататын біржылдық немесе көпжылдық өсімдік. Асбұршақ* көкөніс дақпылы ретінде 18 ғ-дан кеңінен белгілі (ҚҰЭ).

БАДАН ¹ зат. өс. <лат. *bergenia crassifolia*> *Жапырағы мен тамыры тері өңдеуде қолданылатын көпжылдық шөп тектес өсімдік. Баданның* Қазақстанда екі түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ЖҮПТҮЯҚТЫЛАР зат. зоол. <лат. artiodactyla> *Сүтқоректілер класының бір отряды*. Осы *жұптұяқтыларға* жағатын қой мен ешкіні қазақ халқы ашатұяқтылар деп те атайды (ҚҰЭ).

Сол сияқты тарихи сөз болып табылатын сынды *дуанбек, қонтайшы* т.б. сөздерге тарихи жырлардан, мәтіндерден мысал алынды. Көпшілікке мәлім діни лексикаға жағатын *бесін, дұға, ораза, намаз, бес уақыт намаз*, сияқты сөздерге діни мазмұнды әдебиетпен қатар көркем шығармалар, баспасөз материалдары қамтылса, көпшілік біле бермейтін *мәдбұғат, жаһаннам, газабат, қади, қада* сөздеріне діни әдебиеттерден, діни мазмұнды жырлардан мәтіндер алынды:

ҒАЗАБАТ [ар.] зат. діни. **1. *Ғазуат*** (діни жорық, қасиетті соғыс). Пакистанда Үндістанға қарсы науқанның өршуіне және «Кашмир алқабын азат ету үшін» Үндістанға қарсы *газабат* соғысын ашу керек деген сөздер сөйлеуіне себеп болды (Х.Ақназаров, Ислам.).

ЖАҒАННАМ зат. діни. *Діни мистикалық түсінік бойынша, өлген адамның «жаны ұшып баратын» жеті тамұқтың ең жаманы*. Білалға әмір қылды, жұртты жиды, Мешітке сахабалар жиылды енді. Жаннаты мен *жаһаннамнан* хабар берді, Қуантты дін мұсылман барша ерді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Ал бүгінде кеңінен қолданысқа еніп, белсенді қорға енген жаңа немесе жаңғырған атаулар *егемен, әлеует, хаттама, зейнетақы, шәкіртақы, түбіртек* сияқты сөздерге баспасөз материалдарынан көп дерек алынды. Себебі тілдегі жаңалықты, жанартпаларды бірден тіркеп, қолданысқа енгізетін, оның тілдік айналымға енуіне мүмкіндік жасайтын газет-журнал беті екені түсінікті.

Сөздікте мүмкіндігінше, сол сөздің табиғатын аша түсетін, мысалмен таныса отырып сөздікті тұтынушының қосымша мәлімет алу жағы да ескерілді. Ол үшін белгілі ақын-жазушы, саясаткер, қоғам қайраткерлерінің, ғалымдардың ұлт, тіл, мәдениет, тарихқа т.б. байланысты сөздерінен цитаталар алынып, сөздік мақаланы энциклопедиялық бағытта мазмұны жағынан жетілдіре түсу жағы көзделді. Талдау ретінде басқа да лексикалық топтарды қарастыруға болады, алайда дәйексөзді талдауға алынғандарын ғана қарастырдық. Қорытындылай келе, дәйексөз беру де арнайы жүргізілетін жұмыс екендігіне көз жеткіземіз. Бұл шараға алдағы уақытта құрастырылатын сөздікті құрастыру басталған сәтте ғана кіріспей, жоспарлы түрде үздіксіз, жоспарлы түрде жүргізіп отыратын ұзақ мерзімді жұмыс екендігін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы: Арыс, 2004. – 145 б.

[2] Қазақ тілі көптомдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. Алматы, 1976.

[3] Қалиұлы Б. Сөзстан. Алматы, 2009. – 56 б.

[4] Ысқақов А. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі: (Соңғы сөз орнына)//ҚТТС. 10-т. Алматы: Ғылым, 1986. – 77 б.

[5] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15-т. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. 800-806 бб.

[6] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 1-т. Алматы: Арыс, 2006. – 204 б.